

ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

(1066 ր. = 1655 ր.)

Քաղաքացիաց Մուսուլի Սղերդ—Ոստան—Վան—Էրզրում—Ստամբուլ: Նորից Վան—Բիթլիս—Արճեշ—Մանազկերտ—Խնուս—Բասեն (Հասանաբադ): Հետո Էրզրումից և Նրզնկայից Թոքաթ:

Այս հատորի սկզբում էլ. Ձեկերին նկարագրում է իր ճանապարհորդութունը Քաղաքացիաց մինչև Մուսուլ:

Նյունահետև Մուսուլից ուղևորվում է Քուրդիստան, անցնում մի շարք վայրերով ու գյուղերով, ապա կանգ է առնում Սղերդում:

Սղերդ քաղաքի բնութագիրը: Ըստ հին պատմագիրների Եզտ Ջըրտ¹ շահի կողմից հիմնված հին քաղաք է: Մի մեկիքից անցնելով մի այլ մեկիքի, ի վերջո եզիդի ցեղից գրավում է վեհապառ Օմերի որդի Աբդուլլահը: 921 (1515) թվականին Սղերդի խանը, նշանավոր Մուլլա Բորիսի համաձայնությամբ և հանձնարարությամբ, Դիարբեքիի վալի և սուլթան Սելիմ I վեզիր Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային հպատակություն է հայտնում, որով իր երկիրը մշտապես տրվում է իրեն: Հետագայում այս խանի սերունդը վերջանում է և այդ պատճառով ներկայումս դարձել է Դիարբեքիի էյալեթի սանջաքի բեյի կենտրոնը: Բեյի խասը 333.883 ափս է, ունի 7 զեամեթ, 133 թիմար, ալայի բեյ և չերիբաշի: Օրենքով սահմանված՝ ջեբեյունների հետ միասին, ընդամենը 800 զինվոր ունի: Բեյն էլ 500 զինվոր ունի: Պատերազմի են գնում Դիարբեքիի վալիի հետ: Չինվորները ընտիր են և լավ զինված: Գիշեր ժամանակ Քուրդիստանի զինվորների շարքում Սղերդի զինվորների վրանները գտնելու համար՝ Դարձ Սաիդ պետք է կանչել:

Քաղաքի արաբական անունը Դարի Սաիդ է: Այստեղ թեև Քուրդիստան է, սակայն ժողովուրդը արաբերեն է խոսում. գիտեն

նաև քրդերեն, թուրքմեններեն և հայերեն: Շարիաթի դատավորը շեյխ-ուլ-իսլամն է: Չորս դավանանքի³ մյուսքիներ ունեն: Ասի-թանեի կողմից սահմանված 150 ակչեուլ կազա է: Սիփահիի քեթ-խուդայի փոխարեն ունի ենիշերիի սերդար, մյուսթեսիր, շեհբենդեր և քաղաքի սուբաշի:

Սղերդի արևմտյան կողմում, չորս կոնաք հեռավորության վրա, Դիարբեքիրի բերդն է: Դարձյալ դեպի արևմուտք Մարդինն է՝ երեք կոնաք հեռավորության վրա: Հարավ-արևմուտքում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա, Հիսնի Քեֆի բերդն է: Հարավ-յին կողմում, երեք մենզիլ հեռավորության վրա, Ջեզիրե քաղաքն է: Արևելքում գտնվող Քեֆերեի գյուղաքաղաքը մեկ կոնաք հեռավորության վրա է: Մուսուլը արևելքումն է, իսկ Սղերդը Մուսուլի արևմուտքումն է:

Սղերդ ֆաղաֆի տեղն ու նկարագիրը: Այս գեղեցիկ քաղաքը գտնվում է Շաթից [գետ] արևելք: Գետից հեռու է կես մերհալե: Լեռների մեջ, կանաչազարդ վայրում ընկած, դրախտանման այգի-ներով մի քաղաք է: Քաղաքում հազվագեպ են փայտաշեն տներ: Բոլորը քարուկրից, հիանալի կամարներով, բարեկարգ ու գեղեցիկ տներ են: Ինչի ապարանքը իր էնդերունի և բիրունի⁴ բազմաթիվ սենյակներով, զարդարված է գեղեցիկ այգիներով և պարտեզներով:

Հայտնի են [այս քաղաքի] ցորենը, բրինձը, բակլան, լոբին և կարմիր ստեպղինը: Լեռները և ժայռերը ծածկված են բազմատեսակ պտուղներով, թուզով, բերում անունով պիստակով և արտահանվում են այլ երկրներ:

Այս քաղաքը դիտելուց հետո, մեր ընկերներով միասին ուղևորվեցինք դեպի հյուսիս և եկանք Քեֆերեի Շիրվան գյուղաքաղաքը: Ժողովուրդը Քեֆերեն է կոչում: Այստեղ Դիարբեքիրի էյալեթի սահմանը վերջանում է և այդ պատճառով Քեֆերեն մտնում է Վանի էյալեթի մեջ և գտնվում է Շիրվանի իշխողի իշխանության ներքո: Ընդարձակ հարթավայրում ընկած, այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրով, բարեշեն ջամիով և մեդրեսներով, խանով և բաղ-նիքներով, շուկայով և բազարով հարուստ մի գյուղաքաղաք է: Ամբողջ Քուրդիստանի ժողովրդի հագած կարմրավուն շալն ու ասվի դործվածքները այստեղ են պատրաստվում: Հարուստ ուսանիր, բրիստոնյաներ յակուբի և հայ քյաֆիրներ են:

Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Մադեն գյուղաքաղաքը: Այստեղ հանքեր (մադեն) շատ լինելու պատճա-

ռով քաղաքը Մադեն է կոչվել: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Գտնվում է Վանի էյալեթում: Երկրանի բեյի իշխանության ներքո է. մի աշիրեթի բեյ ունի: Ունի պարտեզներ և այգիներ, ջամի և մեդրեսեններ, խան, բաղնիք, շուկա: Այստեղի շալն ու ասվին նմանապես հայտնի են:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Վանի դաշտում գտնվող Ոստան բերդը:

Ոստան բերդը: Ընկած է Վանա ծովի եզերքին: Ունի այգիներ և պարտեզներ, ջամի ու մեդրեսեններ: Գտնվում է Հեքարիի իշխողի տիրապետության ներքո: Այս մասին արդեն գրել եմ...

1065 (1655) թվականին էվ. Չելեբին Վանից մեկնում է Ստամբուլ: Ամիկ բերդից անցնում է Բարկիրի, Մալազկերտ, Երզնկա, Նիկհիսար, Մարզվան, Բոսյա, Իզմիր, Գեյզե, Սկյուդար և 13-րդ օրը հասնում է Ստամբուլ: Այնտեղ ներկայանում է Սադրազամ Սուլեյման փաշային և նրան հանձնում Մելեք Ահմեդ փաշայի նամակները: Երբ սադրազամը էվ. Չելեբիին ասում է, որ ինքը մտադիր է Մելեք Ահմեդ փաշային կանչել Ստամբուլ, Չելեբին պատասխանում է. «...Վանի մի կղզի է, այնտեղ իմ էֆենդին ոչինչ չի կարողանում գանձել և հազիվ կարողացավ իր ծախքերը ծածկել: Առանց փողի մարզը եթե Ստամբուլ գա, ի՞նչ հաճույք կարող է ստանալ...»: Սադրազամը Չելեբիին առաջարկում է պատրաստվել Վան մեկնելու համար: Սակայն այդ ժամանակ Ստամբուլում տեղի են ունենում Աթ Մեյզանիի դեպքերը և խռովությունները: Սադրազամ Սուլեյման փաշան պաշտոնազուրկ է լինում: էվ. Չելեբին տեսակցություն է ունենում նոր սադրազամի՝ Սիվալ փաշայի հետ, և նրա հրամանով նորից մեկնում է Վան:

Սադրազամը ասում է. «Շուտով հասիր մեր եղբայր Մելեք Ահմեդ փաշային: Էյալեթում թող գանձի իր ստանալիքը և սպասի իմ կողմից առաջիկայում ուղարկվող փաղիշահական հրամանին և նրա համաձայն գործի»: Ուղևորության 13-րդ օրը նա հասնում է Վան, ներկայանում է փաշային և պատմում բոլոր նորությունները: Մի քանի օր հետո փաշան իր ստանալիքը գանձելու համար, էվ. Չելեբիին հատուկ նամակներով ու նվերներով ուղարկում է Բիթլիսի խանի ու Զրիկի բեյի մոտ: Բիթլիսի խանը էվ. Չելեբիին ընդունում է մեծ հանդիսավորությամբ ու պատիվներով: Հետո Չելեբին գնում է Զրիկի բեյի մոտ՝ Զրիկի բերդը: էվ. Չելեբին գրում է. «Զրիկի ցեղը Վանի էյալեթում ընկած առանձին բնություն է կազմում: 6000 հրացանաձիգ զինվոր և 20 աշիրեթի պետ ունի... Նվիրական պատերազմի ժամանակ առևտրականները 600 զինվոր են տալիս: Ունի շերիքաշի, ալայի բեյ, 150 ակչևով կաղի, սակայն մյուֆթի և նադիր շունի, ուլեմաները շատ են»:

(էվ. Չելեբի, հտ. V, էջ 20)

Այստեղից Չելեբին վերադառնում է Բիթլիս: Խանը մեծ ջանք է թափում և 50 քիսե փող է հավաքում: էվ. Չելեբին այդ գումարը ուղարկում է Վան՝ փաշային: Մնում է, գանձելու ևս 20 քիսե:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Մելիք Ահմեդ փաշան պաշտոնազուրկ է արվել և Վանը շնորհվել է Փեհլի Ահմեդ փաշային: Սակայն ձմեռվա խստության պատճառով Մելիք Ահմեդ փաշան որոշում է ձմեռել Վանում և գանձել իր ստանալիքները:

Այդ ժամանակ անսպասելի կերպով Բիթլիսում երևում է Մոտկանի (Մոտեկի) լեռներում թաքնված փախստական Աբդալ խանը: Քաղաքում մեծ իրադարձություն է: Ոմանք ողջունում են Աբդալ խանի վերադարձը, մյուսները վախենում են նրա վրիժառությունից: Էվ. Չելեբին հարմարվում է պայմաններին և որպես դերվիշ ներկայանում է խանին: Զիաեդդին խանը հոր ոտքն է ընկնում և հայտնում, որ ինքը իր հոր իշխանությունը պահպանելու նպատակով է համաձայնվել խան դառնալ: Աբդալ խանը ձևացնում է, որ ինքը մտադիր չէ իշխանությունը իր ձեռքն առնել, միայն ցանկանում է իր կյանքի վերջին տարիները խաղաղ անցկացնել:

Էվ. Չելեբին արտաքուստ համակերպվում է ստեղծված իրավիճակին, սակայն միշտ զգույշ է լինում: Այդ զգուշությունը ավելի է ուժեղանում, երբ Աբդալ խանի կինը նրան կանացի հագուստ է ուղարկում և առաջարկում ծպտված անմիջապես փախչել Բիթլիսից: Էվ. Չելեբիի դրությունը ավելի է ծանրանում, երբ խանի կրտսեր որդիներն իր ներկայությամբ և դավադիր կերպով սպանում են Մելիք Ահմեդ փաշայի կողմից նշանակված Հեյդար քեթխուդային: Չնայած Աբդալ խանը Չելեբիին շատ լավ վերաբերմունք է ցույց տալիս, նրան անվանում է «իմ որդի» և որդիներին ուսուցիչ նշանակում, նույնիսկ խոստանում է իր աղջիկներից մեկին նրան կնություն տալ, առանձին տուն և այդի նվիրել, սակայն Չելեբին չի հավատում և ծրագրում է փախչել Բիթլիսից: Այդ դրության մեջ Չելեբին Բիթլիսում մնում է երկու ամիս: Սաստկաշունչ ձմեռը դժվարացնում է փախուստը: Բիթլիսում շարունակվում են Մելիք Ահմեդ փաշայի կողմնակիցների դաժանային սպանությունները:

Էվ. Չելեբին խորամանկությամբ վստահություն է ստեղծում իր շուրջը: Զիաեդդին խանը մինչև անգամ էվ. Չելեբիից չի հեռանում և նրա հետ միասին է քնում: Սակայն էվ. Չելեբին այդ ամենին չի հավատում և հաստատ որոշում է փախչել:

...Մի գիշեր դուրս է գալիս դիվանխանից և տեսնում է, որ բոլոր պահակները խոր քնած են. զնում է ախոռ, և իր մարդկանց հետ՝ ձիով ու զինված, դուրս են գալիս դեպի Ռահ օվալի դաշտը և այնտեղից Գատվան: Հասնելով Գատվան, տեղի իշխողից իմանում է, որ Մելիք Ահմեդ փաշային նրանք կհանդիպեն Ադիլչեղում: Այստեղից 10 մարդ է վերցնում և շարունակում ճանապարհը: Ծանապարհին էվ. Չելեբին նկատում է, որ հարյուրից ավելի ձիավորներ հետևում են իրենց, այդ պատճառով շտապում է հասնել Ախլաթի բերդը: Ետ մնացած 10 դատվանցիները կովի են բռնվում հետապնդողների հետ և սպանվում: Էվ. Չելեբին հասնում է Ախլաթի բերդը: Բերդակալը Չելեբիին ճանաչում է և նրան փրկելու նպատակով հալածողների վրա կրակ է բաց անում, շատերին սպանում է, մնացածներին փախուստի մատնում: Այստեղից Չելեբին օգնական զինվորներ է վերցնում և գալիս է

Աղիլջևադի բերդը: Հետո Արճեշի մոտ պատահում է Մելեք Ահմեդ փաշային և պատմում իր արկածները: Երբ Չելեբին իմանում է, որ փաշան մտադիր է Բիթլիսում անցնել, նրան համոզում է հրաժարվել այդ մտքից և գնալ էրզրումով:

(էջ 10—39)

1066 (1655) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՃԵՇԻ
ԲԵՐԴԻՅ ԴԵՊԻ ՍՏԱՄԲՈՒՎ

Մեր փաշա էֆենդիի հետ միասին, ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում, Աք Մարայ բերդից դուրս գալով և շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք մի շարք բարեշեն դյուղերով և հասանք Դաշկին գյուղը: Էրզրումի էյալեթի տերիտորիայում ընկած բարեշեն այլակալ գյուղ է: Այստեղից գնացինք Մանազկերտի (Մելազքեբու) բերդը:

Մանազկերտի բերդը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Եզդ Ջըրդ շահը: Աջեմի լեզվով այս բերդը կոչվում է Խան Ղազենֆեր Շահի բերդ: Մոնղոլերեն՝ Մելազքերդ, արաբերեն՝ Սուրի-Սեբուա: Վերանորոգել է ադրբեջանցի Կըլըջ Արսլանը: Քրդական որոշ ցեղեր այս բերդը անվանում են Մելազերդ, մյուսները՝ Մելազկերտ: Այս վերջին անունը կապված է բերդի կտրած լուծված հետ: Էրզրումի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 100.000 ալշե է: Լիվայում 14 ղեմաթ և 282 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի: Օրենքով սահմանված ջեբելուների հետ միասին 1500 զինվոր ունի: Սրանք մասնակցում էին Բիթլիսի խանի դեմ մեր մղած կռիվին: Մենք գիտենք, որ պետք եղած դեպքում մինչև 3000 զինված զինվոր կարող է տալ: Սրանք ևս վշտացած էին Բիթլիսի Արդալ խանից և նրա բանակին առաջին անգամ պարտության մատնեցին մալազկերտցիները: Մի խոսքով, ընտիր և հատու սրի տեր զինվորներ են: Ասիթանեի կողմից 150 ալշեով նշանակված մի կադի շարիաթի օրենքով այստեղ երկու տարի դատավորություն է արել և տարեկան 2000 ղուրուշ ստացել: Թեև Քուրդիստան է, ալայն բնակիչները շաֆիի դավանանքից են և նվիրական շարիաթին են հպատակվում: Այլ կառավարիչներ չունեն և վարչական գործերը հանձնված են միրլիվային: Արդարադատությունն ու իրավունքը այստեղ ամուր է, որովհետև ժողովուրդը քաջ է և ուժեղ:

Մանազկերտ բերդի տեղն ու նկարագիրը: Բերդը գտնվում է կտրած ժայռի վրա և ամբողջովին կառուցված է կտրված քարե-

րով: Ներքին պարիսպը լավ է պահպանվել. տների թիվը ինձ հայտնի չէ: 878 (1473) թվականին Ակ Կոյունլու սուլթան Ուզուն Հանը ձեռնարկել է բերդի գրավումը, սակայն (սուլթան) Ֆաթիհը նրան պարտության է մատնել և բերդի ժողովուրդը հպատակեցրել է իրեն: Հետագայում, Բայազիդ Վելիի օրոք, աջեմները գրավել են այս բերդը, սակայն 922 (1516) թվականին սուլթան Սելիմ 1-ը Ջըլդերի նվիրական պատերազմում աջեմին պարտության է մատնել և այս բերդը այդ օրից մնացել է օսմանցիների իշխանության տակ:

Բերդը երեք կողմից իշխող դիրք ունի և արևելքում՝ մի դարպաս: Կտրված ժայռերի միջով ձորն իջնող ջրի ճանապարհ կա: Այգիներն ու պարտեզները այնքան էլ լավը չեն: Բերդն էլ գրեթե ամբողջությամբ ավերվել է Թիմուրի կողմից: Քաղաքը նույնպես բարեշեն չէ: Ունի մոտ 2000 տուն, մի ջամի, երկու մեդրեսե, մի փոքր բաղնիք, ուր միայն 5 մարդ կարող է տեղավորվել, մի խան, մոտ 50 խանութ և 7 կրոնական դպրոց: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ սովորական կլիմայի կենտրոնում: Էրզրումից երեք մենզիլով հեռու է: Բիթլիսը հարավ արևելքումն է և 2 մենզիլով ավելի մոտ է: Վանի բերդը գտնվում է արևելքում և չորս մենզիլ հեռավորության վրա է: Ախլաթ բերդի և Մանազկերտի միջև ընկած տարածությունը 7 փարսախ է, բարձր լեռներով անցնող ուղիղ ճանապարհներ ունի: Քաղաքի օդն ու ջուրը առողջարար է և այդ պատճառով բնակիչները առողջակազմ են: Ձմեռը խիստ ցրտաշունչ է լինում: Քաղաքի միջով հոսող գետը սկիզբ է առնում Բինգյուլի լեռներից:

Սաստիկ ցրտերի պատճառով մի ամիս փակված մնացինք այս քաղաքում և մեզ հրամայվեց հանգստանալ: Աստծո նախախնամությամբ, մի օր այնպիսի մի կարկուտ տեղաց, որի ամեն մի հատիկը 100 դիրհեմ էր կշռում: Շատ կենդանիներ կոտորվեցին: Մեկ ժամից հետո փաշայի մոտ կարկուտի մի հատիկ բերեցին, որը ճիշտ մեկ օկկա կշռեց, և այդ այն դեպքում, որ մինչև փաշային հասցնելը, հավանաբար 50 դիրհեմի չափ արդեն հալվել էր: Այդ կարկուտի հատիկը վեցանկյունանի էր և նման Սուլեյմանի կնիքին, ուներ սազի հավկթի մեծություն:

Երբ ձմռան սաստիկ ցրտերի պատճառով մենք մնացել էինք այս քաղաքում, մեր փաշային ուղղված բարեկամական նամակներ և նվերներ ստացվեցին Բիթլիսի Աբդալ խանից: Նվաստիս 6 ձի և երկու զամբյուղ հագուստ էր ուղարկել: Այնուհետև, իբրև նվեր, իմ չորս ստրուկի համար տասնական ալթուն ճանապարհածախս և

մի-մի ձեռք հագուստ, իսկ նվաստիս էլ 200 ղուրուշ և երկու ջորա-
բեռ քաղցրեղեն, հալվա ու այլ ուտելիքներ էր ուղարկել: Իր բարե-
կամական նամակում նա գրում էր. «Էվլիյա էֆենդի, ինչո՞ւ վա-
խեցաք և փախաք այն գիշերը: Չգիտե՞ք, որ մեր երկրի վիճակը
ի սկզբանե այդպես է եղել: Ահա իմ կողմից ձեզ նվիրված ներկա-
տան եկամտից⁶ Ձեր մեծությանը ուղարկում եմ 200 ղուրուշ: Աստծո
անոսնով խոստանում եմ, որ որքան ժամանակ նվաստս՝ Աբդալ
խանը, կենդանի է, ամեն տարի ձեր եկամուտը ձեզ կուղարկեմ:
Բարի աղոթքդ մի մոռանա»...

Այնուհետև Չելեբին նկարագրում է Մանազկերտի բնյի ցույց տված արտա-
կարգ հյուրասիրությունը և պատիվները: Այստեղից նրանք ուղևորվում են դեպի
հյուսիս և անցնում Կազ-քյոյի միջով, որը մի լճի եզերքին ընկած, 500 տնից
բաղկացած մի գյուղ է: Լիճը շատ հարուստ է կարմրախայտ ձկով: Այստեղ սա-
գեր և բազեր շատ են լինում, որի համար էլ լիճը կոչվել է Կազ-գյոլի⁷: Ապա
անցնելով էնբեր-Բաբա սուլթանի ուխտատեղիով՝ իջևանում են հնուսի բերդում:
Ինչի հրամանով հնուսից 5—6000 ուսյաների ուղարկում են ճանապարհը ձյունից
մաքրելու: Այնուհետև կանգ են առնում Աղզը-աչըք մաղարած անունով գյու-
ղում, որն Արաքս գետի ափին ընկած բարեշեն գյուղ է: Գյուղացիների բոլոր կեն-
դանիները ամառ-ձմեռ պահվում են քարայրներում, որոնք ամռանը հով, իսկ
ձմռանը տաք են լինում... Ապա անցնում են Ալթուն Հալթալի կամրջով:

Այս հսկա կամուրջը կառուցված է Արաքս գետի վրա և մի
բարձր ժայռից ձգվում է դեպի մյուս ժայռը: Կամուրջը ծիածանի
գոտու է նման և շատ հազվագիպ կամուրջ է: Տաղանդավոր վար-
պետը կամրջի կամարի ամենաբարձր կետից մաքուր ոսկուց մի
մեծ օղակ (հալքա) է կախել: Այդ օղակի պատճառով էլ կամուրջը
կոչվում է հալքալի: Նպատակը այն է, որ եթե ժամանակի ընթաց-
քում կամուրջը քանդվի, այդ ոսկյա օղակի արժեքով վերանորոգվի
այն: Բազմաթիվ քուրդ ավազակներ փորձել են այս բերդին տիրա-
նալ, բայց մահացել են: Իսկ կամուրջի մոտի բնակիչները պահպա-
նում են այդ օղակը:

Այս կամրջի տակով հոսող Արաքս գետը սկիզբ է առնում Բին-
գյոլի լեռներից և հոսելով Մանազկերտի բերդի մոտով, անցնում
է հնուսի բերդից 3 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Չոբանի
կամրջի տակով, ապա հարյուրավոր գյուղերից ու ավաններից հո-
սելով՝ Երևանի բերդի մոտ խառնվում է Ջանգի գետին, իսկ Ջանգի
գետը Կուր գետին է խառնվում (?) և թափվում է Խազերի ծովը⁸:

Հետո նրանք անցնում են Բասինի դաշտի գյուղերով և կանգ առնում Հասան
Սրբադ բերդում: Այդտեղից շարժվում են դեպի արևմուտք և իջևանում Ջաֆեր
էֆենդի գյուղում:

Տերը՝ Ջաֆեր էֆենդին, էրզրումի գրողներից է: 300 տնից բաղկացած հայկական գյուղ է... Այդ ցրտաշունչ ձմռանը հենց որ մտանք հայերի տները, կարծես թե հավերժական կյանք ստացանք: Էրզրումի բոլոր տների տանիքները շինված են նավի կայմերի նման փայտերից, որոնք գերան են կոչվում: Չամի շատ ծանր փայտեր են. այդ գերաններն իրենց տներում շարում են ծիծեռնակի թևերի նման: Բոլոր ռայաների տները բաղնիքի պես տաք են:

Տան տանիքի կենտրոնում ծխնելույզի նման բաց տեղ կա (երգիկ), իսկ տան մեջտեղում փորված թոնիրներում կենդանիների աթար են վառում և այդ թոնրի մեջ գաթա, հարիսա, քյուլումբի (?), լախշա, կերփալ, ապուր, սխտորով լծարխանայի ապուր, թանապուր են եփում ու բոլոր եկող-գնացողներին առատորեն կերակրում: Այս վայրերը վերին աստիճանի բերքառատ են: Տնամեջի բոլոր կողմերում գոմեշներ և կովեր են կապված: Նրանց շնչառությանից տները բաղնիքի նման տաքանում են:

Այնուհետև, հանդիպում են էրզրում, Երզնկա և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, նրանք կանգ են առնում Թոքաթում:

Թոքաթի բերդը: Արաբ, աջեմ, ոռոմ և հայ պատմագիրներին¹⁰ վկայություններ բերողը Ռումի երկրում է: Պատմագիրների կարծիքով առաջին հիմնադիրը Ամալեկե ցեղից մեկը՝ Ամասիայի բերդի կառուցող Դուկ-Ադ անունով անձնավորությունն է: Այստեղի բնակիչները սկզբում ապրել են քարայրներում: Ներկայումս այստեղի քարայրներում մարդ կորչում է: Հետագայում, երբ ժողովուրդը բազմացել է, քարայրներից դուրս են եկել այս բարձր լեռան վրա և սրբատաշ քարերով հնգանկյունի մի պարիսպ են կառուցել, որը Ամասիա բերդի նման ամրակուռ և անառիկ մի բերդ է: Ժամանակի ընթացքում մի պետությունից անցել է մի այլ սլետություն ձեռքը: Հիշրեթի 567 (1171) թվականին Ալ-Սելջուքիներից մեկը՝ էլմեթիք ուլ-Ազիզ Կըլըջ Արսլան Շահ իբն-Մասուդը, այս բերդը սրի ուժով գրավել է կայսրից և ոչնչացրել է այստեղի քաֆիրների և անհավատների ցեղը:

Այնուհետև, Կոնիայի սուլթան Ալաէդդինի ժամանակ, Սելջուքյան պետության անկումից հետո, ոռոմերը առիթից օգտվելով, նորից գրավում են այս բերդը: Այդ դարում, օսմանցիների երևան գալու ժամանակ, էրթուղրուլին և Օսմանջղին օգնելու համար, Հաջի Բեկթաշ Վելի խորասանին¹¹, մեր մեծ նախահայր, թուրքերի թուրք խոջա Ահմեդ Եսկի հրամանով գալիս է Ռումի երկիրը: Երբ մոտե-

նում է Թոքաթի բերդին, բոլոր քյաֆիրները դիմավորում են նրան և քաղաքից դուրս, Սյունբյուլլի անունով հայտնի այդու մեջ նրան մեծ պատիվ ու հարգանք են տալիս: Վեհափառ Բեկթաշը քյաֆիրներից պահանջում է բերդը, սակայն նրանք չեն տալիս: Եւ ասում է. «Աստծով, մոտ ժամանակներս Յըլդըրըմի նման մի քաջ անձնավորություն երևան կգա և բերդը կգրավի»*: Այնուհետև Սյունբյուլլի կոչված վայրում թողնում է իր մի խալիֆային, որը ներկայումս հայտնի է Սյունբյուլլի բաբա անունով ու բացառիկ արժանիքների տեր անձնավորություն է եղել և ներկայումս թաղված է այնտեղ:

Այստեղից (Բեկթաշը) գնում է Կարամանի երկիրը և այնտեղ տեսակցություն է ունենում խորասանի անվանի մարդկանց՝ վեհափառ Սուլթան ուլ-Ուլեմայի և վեհափառ Մելանայի հետ: Որոշ ժամանակ անց, երբ Սելջուկյան պետությունը 600 թվականին կործանման եզրին էր, նորից Մելանայի ու Հաջի Բեկթաշի օժանդակությամբ էրթուղրուլի պետությունը կարճ ժամանակամիջոցում ուժեղանում է և մի շարք նվաճումներից հետո, Սեկյուտջիք անունով դավառաքաղաքում նա պետության ղեկավարությունը հանձնում է իր որդուն՝ Օսման խանին, որը փող կտրելու իրավունքով և խուֆեով անկախություն է ձեռք բերում: Հետո Հաջի Վելին Կըր Շեհիրում ուղևորվում է հավիտենական աշխարհ: Ավելի ուշ, նրա մարգարիտի նման խոսքը իրականանում է: (Սուլթան) Յըլդըրըմ խանը Թոքաթ քաղաքը պաշարում, թշնամու ձեռքից գրավում է 795 (1393) թվականին և միացնում Օսմանյան պետության կալվածներին: Դարձյալ նույն ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի կարակոյունլի Կարա-Յուսուֆը Թիմուրից փախչում է Յըլդըրըմ խանի մոտ և փակվում Թոքաթի բերդում: Թիմուրը մեծ բանակով գալիս և սկսում է զնդակոծել Թոքաթը, սակայն մի քար անգամ չի կարողանում տեղից շարժել և խայտառակ ու հուսահատված ետ է վերադառնում: Թիմուրը Յըլդըրըմ խանից պահանջում է Յուսուֆ Ջելայիրին, սակայն մերժում է ստանում, որի հետևանքով Յըլդըրըմի և Թիմուրի միջև թշնամություն է ծագում և պատճառը լինում է Յուսուֆ Ջելայիրի Թոքաթում ապաստան գտնելը: Ի վերջո, երբ Թիմուրը Յըլդըրըմ խանին պարտության է մատնում, Յուսուֆը

* Այս տողերը արհամարհական ժպիտով չպետք է կարդալ: Պետք է նկատի ունենալ այն ժամանակը և այն միջավայրը: Այդ ավանդությունը այսօր էլ շատերի միտքը զբաղեցնում է: Հարգելի ուղևորը իհարկե դրում է այն, ինչ որ լսել է: Այդ պատճառով էլ նրան չպետք է դատապարտել (ծանոթ. հրատարակչի):

Թոքաթից գնում է Եգիպտոս՝ շերաքեսների մոտ: Իսկ երբ Թիմուրը սատկում է, Յուսուֆ Ջելայիրը նորից սկսում է իշխել, Թիմուրի շեհզադեների մեջ խռովություն է առաջացնում, երեքին էլ սպանում է և այդպիսով իր վրեժը լուծում: Մի խոսքով, Թոքաթի բերդը Թիմուրից սկսած պաշարել են մի քանի հարյուր ջելալիներ և ջեմալիներ, բայց նրա պարիսպների ամրակուռ քարերի մի փոքր մասն անգամ չեն կարողացել պոկել և խայտառակ կերպով ետ են վերադարձել: Ահա այս աստիճան ամուր և անառիկ բերդ է:

Թոքաթի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Երբ (սուլթան) Յըլդըրըմ խանը դրավում է այս բերդը, պատմագիրները նրան անվանում են Դար-ուլ Նեսր: Ուսկայն մոնղոլական լեզվով Սուբարո են կոչում (բարո՝ նրանց լեզվով բերդ է նշանակում): Արաբստանում այս բերդը Դուկաթ է կոչվում: Արաբստանում բակլայի նման քերմես անունով մի բանջարեղեն կա, որը ալյուրի վերածելով՝ օգտագործում են որպես օճառ և ձեռքեր են լվանում ու մաքրում: Սա կոչվում է դուկաթ: Աջեմների լեզվով քանջուհ է կոչվում, որ նշանակում է գարու վիլայեթ: Եվ իսկապես, զարին, Կարամանի երկրի գարու նման մաքուր է ու առատ և այդ պատճառով աջեմները Թոքաթի և Սվադի երկրները Արփա-չուքուրի են կոչում: Հայերը այս քաղաքին Թոխաթ են ասում:

Հին և մեծ քաղաք է: Թուրքերը հնում Թոք-աթ (կուշտ ձի) են կոչել: Բերդը կառուցված է մի բարձր ժայռի վրա, ամրակուռ սրբառաշ քարերով, բայց շատ մեծ չէ: Շրջագծի երկարությունը 1060 քայլաչափ է: Ամեն կողմից ամրացված է աշտարակներով, պատնեշներով ու պատերով, բայց շրջապատում խրամներ չունի: Անմատչելի և անառիկ բարձր պարիսպը խոցացած է դեպի երկինք: Չորս կողմում դժոխային անդունդ է և խրամների համար բոլորովին տեղ չունի: Արծվի և բազեի բներով ծածկված ամեն կողմ նայող մի դարպաս ունի: Պարսպի ներսում գտնվում են բերդապահի բնակարանը, քեյխուդայի, իմամի, մյուեզզինի և բերդի նվազախմբի բազմաթիվ սենյակներով տները: Ունի նաև հացահատիկի ամբարներ, ջրի ավազաններ, Ջելլաանի ճանապարհ անտենով ջրի ճանապարհ, որը 362 տաստիճան ունեցող քարե սանդուղքով իջնում է դեպի գետը... Մեկ ժամում քչերը կկարողանան բարձրանալ դեպի երկինք խոցացած այս բերդը: Այդ պատճառով էլ դրոները մշտապես փակ են: Բերդապահները շարունակ պահակություն են անում: Նրանք զինված ու պատրաստի վիճակում են, որովհետև ցածում ապրող քաղաքացիների բոլոր թանկագին ապրանքները

պահվում են բերդում: Թոքաթի բոլոր ոճրապորժներն ու մարդասպանները կալանավորված են այս բերդում, որի բանտը նման է Երուսաղեմի և Աջեմի Քահաբա բերդերին: ...Թոքաթի բերդում կուտակված ռազմամթերքը ոչ մի բերդում չկա:

Թոքաթ Բալաֆի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Սվազի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյություն է եղել: Հետագայում, 1026 (1617) թվականից, Վալիդե սուլթանների¹² կայսերական խասն է եղել և ներկայումս, ամեն տարի, 1000 բևռ ակչեով իլթիզամի է տրվում: Այստեղ իշխում է 500 ձիավորով մի վոյվոդա, որը հավաքում է փաղիշահական եկամուտը և Ստամբուլ ուղարկում: Բարձր հյուբումեթ է և քաղաքացիներն ազատված են բոլոր սովորական տուրքերից: Շարիաթի դատավորը 500 ակչեի աստիճանով մոլլա է, և իր իշխանությունն ենթակա գյուղերից տարեկան շատ մեծ եկամուտ է ստանում: Ունի առանձին մյուֆթի: Ունի նաև նազիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդապահ և բերդի պահապաններ, քաղաքի՝ նազիր, քաղաքի մյուհթեսիբ, քաղաքի քեթխուդա, խարաջի աղա, մաքսատան էմին և փողերանոցի էմին: Քանի որ այս քաղաքը լախկինում եղել է սելջուկների կենտրոնը և դանիշմենդների մայրաքաղաք, արժանացել է (սուլթան) Չըլդըրըմ Բայազիդի համակրանքին: Ինձ հայտնի է, որ այստեղ փող է կտրվել այսպիսի դրոշմով—

ع نصره ضرب في توقات
Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրելով այս քաղաքի ջամիները, հատկապես կանգ է առնում Չենչիրլի ջամիի վրա, որի մասին գրում է. «...Այս լուսավոր ջամիի տերիտորիայում է թաղված Վրաստանի արքա Մարուլ (կամ Մարալ) խանի աղջիկ փերիխանը, որ եղել է Էրզիր փաշայի կինը և աշխարհի գեղեցկուհիների՝ Չելիխայի, Կիզոֆեի, Բյուլկեսյի և Կլեոպատրայի նման մի փերի է եղել»:

(էջ 39—58)

Փերիխանի մասին էվ. Չելերին հիշատակում է նաև հետևյալ դեպքը: Սուլթան Իբրահիմ խանը Վարզար Ալի փաշայից պահանջում է իրեն տալ այդ գեղեցկուհուն: Փաշան այդ պահանջը համարելով ապօրինի և շարիաթին հակառակ, մերժում է և Փերիխանին բանտարկում է Թոքաթի բերդում: Գեղեցկուհին հավանաբար այնտեղ էլ մահանում է:

Ապա Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է մեսչիդները, մեդրեսները, թեթյանները, աղբյուրները, թաղերը, ապարանքները և այլն:

Առևտրական խաները: Բոլորը քարուկրե կամարներով, բերդի նման ամուր խաներ են: Դյորմեջիների շուկայում է Դալ խանը, ենիչերիների աղա Ֆազլի աղայի խանը, Աթ-բազարում է Աբդյուլ Ռահման-Բիշիի խանը, Վարդան-օղլիի խանը. այս վերջինը կա-

ռուցել է այդ անունով մի հայ, որտեղ իջևանում են բոլոր աջեմ վաճառականները...

Բեդիստանը և խանութները: Գեղեցիկ է աճուրդի բազարը: Այս քաղաքը թեև բլրոտ և ձորոտ մի վայրում է կառուցված, սակայն վերին աստիճանի բարեշեն է և հարուստ: Շուկան ու բազարները լիքով բուրեկարդ են և առատ: Աճուրդի շուկան, Հալեայի և Բրուսայի շուկաների նման կառուցված է շատ կանոնավոր և հարմար ձևով: Բերդի մոտի շուկան նույնպես բարեշեն է և բազմամարդ: Սրճարանները այնքան բարեկարգ են, որ վիշտ ունեցողը կփարատի իր վիշտն այս սրճարաններում: Այստեղ լինում են առակախոսներ, ղաղել կարգադրողներ, բանաստեղծներ և երգիչներ...

Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրելով Թոքաթի բաղնիքները, ավելացնում է, որ բոլոր քաղաքի երեսիկների, միայն այսանների և ազնվականների համար 1045 բաղնիք կա, որի համար պարծենում են...

...Թեև փոքր քաղաք է, բայց տարածված է ութ բլուրների, ձորերի, հարթությունների ու ժայռերի վրա, և ունի 2—3 հարկանի ապարանքներ և այլ հիանալի տներ, որոնց բոլորի պատշգամբները նայում են դեպի հյուսիս և արևելք: Լեռների վրա մեկը մյուսից բարձր կառուցված օղավետ, քարուկրից, կարմիր կղմինդրով ծածկված բազմաթիվ և գեղեցիկ տները այս քաղաքին տալիս են յուրօրինակ տեսք: Ստորին քաղաքի շուրջը վարոշի պարիսպներ չկան, բայց ամեն կողմից դարպասներ ունի և ջելալիների ու ջեմալիների հարձակումներից ապահովված է:

Թոքաթի կառևոր վայրերը: Այս հնագույն քաղաքում բազմաթիվ հույակապ և դիտելու արժանի շինություններ կան, օրինակ՝ Քերզելիք լճի կամուրջը, որը հույակապ ճարտարապետական մի կառուցվածք է: Թոքաթի բերդի դիմաց Աք Սու-բայիրի անունով մի բարձր ժայռ կա, որի ամենաբարձր գագաթին մի քանի տարի է, ինչ կենարար մի տաք աղբյուր է երևան եկել: Բարեգործ մարդիկ այս ջրի վրա կամուրջներ են գցել և այն դարձել է հիանալի ավազանով ջերմուկ: Քաղաքից դուրս Քեմեր-քյոփրյու անունով մի կամուրջ կա, որը հայտնի մեծ կամուրջ չէ: Տարօրինակն այն է, որ կամրջի տակով այս երկրում Խչմե-սույու անունով հայտնի աղի ջուր է հոսում: Ամեն տարի, հուլիս ամսին հազարավոր հիվանդ մարդիկ սոված վիճակում խմում են այս աղի ջրից և ստամոքսը մաքրում... սիրտ են թափում և 7 օրից հետո մարդու մարմինը բուժվում է բոլոր տեսակի հիվանդություններից: Այնքան օգտա-

կար ջուր է, որ գյուղգյումներով¹³ նվեր են տանում գյուղերին և քաղաքներին...

Մերերի և երիտասարդների դեմքն ու գույնը: Ժողովուրդը ընդհանրապես կարմրավուն է: Շատ երկար են ապրում, մինչև 100 տարեկան ապրողներ էլ կան: Անգամ այդ հասակում աշխատում են: Աղջիկները գեղեցիկ են և հաճելի, նրանց խոսակցությունը քաղցրահնչուն է, ատամները մարգարիտի նման: Բոլորը խստորեն ծածկվում են և պարկեշտ ու առաքինի խաթուններ են:

Այս քաղաքը թեև ընկած է 7—8 ձորի մեջ, սակայն հյուսիսային քամու կողմը բաց է և այդ պատճառով օդը շատ հիանալի է, ձմեռը մեղմ, պտուղները շատ առատ, ժողովուրդը շատ առողջակազմ...

Եկեղեցիները: Քաղաքի Դաշ-Ներդիպանի վանքը ունեւորին է պատկանում: Բերդի մոտ մի վանք կա, քաղաքում՝ Բյոյուք-Թեփե թաղում՝ Կաթնապուրի վանքն է. կաթով պատրաստված ապուրը հայերեն կոչվում է կաթնապուր: Վերևում հիշված քարի ձեղքից հոսող կաթից այս եկեղեցում կաթով ապուր են եփել և այդ պատճառով եկեղեցին կոչվել է Կաթնապուրի: Շատ հին վանք է: Քաղաքի հարավ արևելքում է գտնվում Հաջ լեռան վանքը, իսկ հյուսիսում Մուհամմեդ էջիբի մոտ ևս մի վանք կա: Քերքուշ անունով՝ քաղաքին նայող վանքանման մի վայր կա, ուր գնում են քյաֆիրները և մի քանի հիմար մուսուլմաններ և ուխտ անում, նվերներ տալիս, որը պարզապես տգիտություն է...: Այս քաղաքում ֆրենգ և կրքգի չկա, սակայն ռայաները բավականին շատ են և բոլորը հայեր ու հրեաներ են, վաճառական աջեմներ էլ կան:

Կառևոր արհեստները: Այստեղի սպիտակ և փափուկ բեզը, ապակու քարերը անգամ Լահուրի երկրում¹⁴ չեն պատրաստվում: Շատ հայտնի են ոսկու նման փայլուն, ծաղկազարդ վերմակի երեսները, վարագույրները, պղնձագործների պատրաստած կաթսաները և սահանները:

Ժողովրդի զբաղմունքը: Մի մասը վոյվոդային ենթակա պաշտոնյաներ են, մյուսները ուլեմա, սյուլեհա և էվկաֆի ծառայողներ, մնացածները հարուստ վաճառականներ են, իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը այգեպաններ և երկրագործներ են:

* էվ. Չելեբիի, այդ ուշիմ ուղևորի, ամենուրեք հանքային ջրերի մասին տված պարզամիտ տեղեկությունները, անգամ ջրերի բաղադրությունը որոշելու համար բավարար համոզեցուցիչ կարող են համարվել, որոնք ներկայումս էլ արժանի են ուշադրության (ծանոթ. հրատարակչի):

Քերեքեր: Յոթ տեսակի ցորեն կա: Գարին լավ որակի է և շատ առատ: Բակլան, ոսպր և այլ ընդեղենը նույնպես շատ առատ են: Հայտնի է հյութալի պտուղներից պատրաստված խոշաբը:

Այնուհետև էլ: Չեղերին նկարագրում է Թոքաթի բաղամթիվ զրոսավայրերը:

Ժողովրդի հատուկ բարբառը: Թեև ումի երկիր է, սակայն ժողովուրդը և ուսյաները իսկական թուրքեր են: Ունեն իրենց հատուկ բարբառը, բայց քաղաքի թե հասակավորները և թե երիտասարդները խոսում են մաքուր թուրքերեն և հայերեն... գիշեր-ցերեկ շփման մեջ են հայ ուսյաների հետ: Ուլեմաները ծանոթ են իսլամական իրավունքին, օրենքներին, սակայն պարսկերեն բոլորովին չգիտեն:

Թոքաթի շրջակայքում հոսող գետերը: Թոքաթ քաղաքի մոտով հոսում է Թուղանլի գետը, որը սկիզբ առնելով քաղաքի մոտ գտնվող Թուկաթի և Թուղանլի լեռներից, անցնում է բերդի առջևից և հին իյնե բազարից, հետո շրջանցելով Կազի-գյուլը ու Թուրհալ գյուղաքաղաքը և հոսելով Չենկելի-բելով, Դարվի-կարի և Գեյլան կամուրջների միջև խառնվում է Չեքիրկե գետին: Երկու կամուրջն էլ կառուցված են քարուկրով: Այդտեղից անցնում է Ֆիրհատ-բողազիով և մտնում է Ամասիա: Այս նկատի ունենալով, թոքաթցիները ամասիացիներին ծաղրելու համար՝ իբրև ժողովրդական ասացվածք, ասում են. «Թոքաթը ապականում է, Ամասիան խմում է»...

Ամասիայից հետո Թուղանլի գետը ստանում է Չհարշամբա անունը և ոռոգելով մի շարք գյուղերի ու քաղաքների ցանքսերը, Սամսուն բերդից արևելք՝ թափվում է Սև ծովը: Թուղանլին ունի մի շարք վտակներ:

Թոքաթին սահմանակից ֆաղաֆները: Արևելքում ննի Շեհիրն է և մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է: Սվազ քաղաքը հեռու է մեկ մերհալեով: Սվազի և Թոքաթի միջև Արա Յաթին է: Զիլե քաղաքը Թոքաթի հյուսիս-արևելքումն է: Թուրհալի և Ամասիայի բերդերը Թոքաթի հյուսիսումն են, որտեղից ճանապարհը գնում է դեպի Արա Յաթի: Մարզվանը և Կյումյուշը նրանցից հեռու են մեկ կոնաքով: Թոքաթի արևմտյան կողմում, Արա Յաթիի տերիտորիայում գտնվող Չորուսի և Կազ-օվա գավառներն են: Թուրհալի բերդից մինչև Զիլեի բերդը մեկ կոնաք է: Իսկ Իսքիլիբ բերդը ավելի հեռու է:

Լրացում Թոքաթ ֆաղաֆի մասին: Այս հիանալի, օղասուն քաղաքի շորս կողմում տարածված ծառազարդ այգիների և բանջա-

րանոցների միջով հոսող հիանալի ջրհորը ոռոգում են դրախտա-
նման պարտեզներ, որտեղի սոխակների դալլալն ու երզը զմայ-
լում են մարդու հոգին: Պտուղները խիստ առատ, ընտիր և համեղ
են, և որպես նվեր ուղարկվում են ամենուրեք: Քաղցրությունը և
թարմությունը կարծես մշտական են և օրերով նրանց համն ու հոտը
չի անցնում: Յուրաքանչյուր այգում տեսակ-տեսակ քոշկեր և բխող
աղբյուրներով ավազաններ կան, որոնք զարդարված են բազմա-
տեսակ ծառերով: Բնակիչներն ընդհանրապես զբոսասեր, ուրախ,
օտարասեր, անհոգ, քաղցրալեզու, հանգիստ ու առաքինի մարդիկ
են և որովհետև վաճառականներ են՝ բոլորին լավ վերաբերմունք
են ցույց տալիս: Հակամետ են բարեգործական հիմնարկություններ
կառուցելու և բարեգործությամբ զբաղվելու: Ջամիները, ապարանք-
ները և մյուս շինությունները շատ ամրակուռ են և գեղեցիկ: Նրանց
ջամիները մտնելիս մարդ զմայլվում է: Այս քաղաքի շենքերի նման
մաքուր ու գեղեցիկ են միայն Հալեպի շենքերը: Վարպետ երկրա-
շափները գործադրել են իրենց ամբողջ կարողությունը և քաղաքի
շենքերը կառուցել են Ամասիայից ավելի գեղեցիկ և վարպետո-
րեն: Շենքերի պատերը զարդարել են բուքալեմուն նկարներով:
Քաղաքի բնակիչները վերին աստիճանի վեհանձն են ու շինարար
և այդ պատճառով էլ քաղաքը օրեցօր ավելի է բարեշինվում: Քա-
ղաքի տեղը ընդարձակ է ու բերքառատ և կարծես աշխարհում նը-
մանը չունի: Վեհափառ Բեկթաշիի բարի աղոթքների շնորհիվ ժո-
ղովուրդը մշտապես անթիվ բարիքների մեջ է: Այս հին քաղաքը
ուլեմանների, ֆուզելանների և բանաստեղծների կենտրոնն է ու բնա-
կավայրը: Ուլեմանները փիլիսոփայության մեջ շատ էլ հմուտ չեն,
սակայն դիտեն Մուհամմեդի ավանդությունները՝ Իմի-հադիսը¹⁵,
իսլամական իրավունքը և կանոնները: Բոլորը շատ կրոնասեր, հա-
վատացյալ մարդիկ են: Բեյերն ու հասարակ մարդիկ, բոլորը՝ ե-
կող գնացողներին առատորեն հյուրասիրում են...

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Թոքաթի մուսուլմանական ուխտա-
տեղիները: Թոքաթից նա մեկնում է Ստամբուլ: